

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОБЛІКУ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В ІСТОРІЇ БУХГАЛТЕРСЬКОЇ ДУМКИ

*Розглянуто місце та роль обліку зобов'язань в історії бухгалтерської думки,
еволюцію зобов'язання як категорії бухгалтерського обліку*

Постановка проблеми. Питання необхідності вивчення історії облікової науки сьогодні не викликає жодного сумніву, адже краще працює той бухгалтер, який добре володіє досвідом попередників. Він не витрачає часу на винахід того, що було зроблено раніше. Вивчаючи історію бухгалтер не може її переробити, але спроможний глибоко переосмислити минуле та краще усвідомити майбутнє.

Для того, щоб зрозуміти і збагнути всю сутність бухгалтерії, необхідно вивчити її історію. Тільки глибокі знання поступового розвитку обліку навчають заслужено цінувати його переваги та значення для господарського життя. За допомогою історії є можливість проникнути в економічне життя минулих століть.

“История – это не самая богатая знаниями, сведениями, самая живая и, быть может, самая захлапленная область нашей памяти, но вместе с тем она основа, дающая всякому существу недолговечный свет его существования” [4, с. 3].

На жаль, цей вислів М. Фуко певною мірою відноситься до українського бухгалтерського обліку. Історія бухгалтерського обліку, як і сам облік безпосередньо, не могли розвиватись без вирішення питань щодо прав та зобов'язань, що є одним з головних при визначенні його мети, і зміст яких було змінено в нашому бухгалтерському обліку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання теорії та методології обліку зобов'язань в сучасних умовах, а також їх контроль досліджували у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Ф.Ф. Бутинець, С.Ф. Голов, А.С. Глухов, М.І. Кутер, Я.В. Соколов, Н.М. Ткаченко, В.Г. Швець, Я.Д. Крупка, Ю.А. Кузмінський, І.Б. Слуцький, П.Я. Хомин, О.М. Петрук, В.В. Пятов, В.М. Жук, Л.К. Сук, В.В. Сопко, В.М. Костюченко, Б.М. Литвин, Є.В. Мних, З.В. Задорожний, Р.Я. Вейцман, І. Броунлі, Д. Едвард, І. Річард, Х. Роджер, Б. Райан, Л. Фред. Питання місця та ролі обліку зобов'язань в історії бухгалтерської думки піднімалась у працях науковців Житомирської наукової бухгалтерської школи О.М. Петрук, М.О. Козлової, К.В. Романчук, М.П. Городиського.

Мета дослідження. Розглядаючи дане питання, ми прагнемо дослідити еволюцію категорії зобов'язання, місце та роль зобов'язань у формуванні історії бухгалтерської думки, а також визначити перспективу подальшого розвитку даної категорії.

Викладання основного матеріалу. Перші згадки, присвячені питанням зобов'язань, можна знайти в Стародавньому Римі. Про найважливіше значення кредиту в економіці Стародавнього Риму свідчить місце, що було відведено процедурі повернення боргу в знаменитих законах XII таблиць (451-450 до н.е.). Відповідно до його приписань боржнику, що не погасив в строк своїх зобов'язань, надавалося тридцять пільгових днів, протягом яких він міг сплатити борг. Після закінчення цього строку, якщо невдачливий дебітор залишився боржником держави, то його (боржника) продавали разом з усім його майном у рабство за кордон. Якщо ж хто – небудь не виконував своїх зобов'язань перед приватною особою й не представляв свідків на доказ сплатити їй боргу й при цьому ніхто не

бажав заступитися за нього на правах поручителя, то кредитор за рішенням суду міг повести із собою боржника й тримати в себе як раба. При цьому статтею 3 таблиці III Закону закувати боржника в кайдани вагою не менш, а якщо побажає (кредитор), то й більше 15 фунтів. Під час ув'язнення неплатник повинен був харчуватись за свій рахунок, у протилежному випадку закон дозволяв кредиторів видавати йому не більше одного фунта борошна в день. Протягом 60 днів з моменту ув'язнення боржника три рази виводили на ринок і голосно питали, чи не змилювався хто над ним. Якщо все було безуспішно, то кредитори мали право вбити боржника й розділити між собою його труп. Це символізувало, що боржник заплатив за зобов'язаннями тим, чим міг.

Таке варварське відношення до погашення зобов'язань мало під собою глибоке теоретичне підґрунтя. Справа в тому, що давньоримське цивільне право не визначало боржника як пасивного суб'єкта зобов'язання, а його майно як об'єкт права вимоги. Ці поняття змішувались і в теорії, і на практиці. Об'єкт і суб'єкт боргу становили для давньоримських юристів одне ціле. Тому у випадку несплати поділу підлягали як майно боржника, так і він сам.

Втім, кредитори мали право продати злісного неплатника разом з родиною й майном у рабство, але тільки за кордон. Тому що вільний громадянин Рима за законом міг бути розрубаний на шматки за несплату боргу, але не міг бути рабом на своїй землі. У такій спосіб давньоримське законодавство вирішувало проблеми неплатежів і виховувало повагу до даних бухгалтерського обліку [3, с. 112].

У Середньовіччя бухгалтер часто враховував тільки дебіторську заборгованість, тому що важливо було не забути витребувати від боржника гроші, а облік кредиторської заборгованості позичальника анітрошки не турбував. Відносини між платниками і одержувачами оформлялися за допомогою бірок-дощечок, на яких робився надріз, що відповідає певній величині платежу. Дощечка розколювалась уздовж, одна половина залишалась в одержувача (прибутковий ордер), а друга віддавалась платникові (квитанція). Якщо половинки скласти, то можна було переконатись в правильності записів. Так здійснювався лінійний запис.

Бірки застосовувались у всій Європі, але особливо широко – в Англії, де, починаючи з Генріха I (1100-1135), їх випускало й казначейство. У тій же Англії податкове відомство називалось зоряною палатою й облік припустимих надходжень вівся по матриці, що називались шахівницею. На цій доечці фіксувалися зобов'язання, пов'язані з оплатою, і фактично внесені платежі. Це теж був своєрідний контокорент [4, с. 38].

Перші згадування про рахунки контокоренту знаходимо ще за біблійних часів у вислові царя Соломона, який наполягає на тому, щоб купець рахував, оцінював і записував свої борги. Тобто майже одночасно з введенням запису боргів вводилась їх оцінка.

Розглянемо еволюцію рахунків зобов'язань (табл. 1.). Історично розвиток рахунків відбувся від майнових (матеріальних, інвентарних) рахунків. Майже одночасно інвентарні рахунки були доповнені рахунками розрахунків, сукупність яких одержала назву ресконтро. Якщо в партимональній бухгалтерії відображалось обліковим записом тільки фактичне виконання зобов'язання, то в камеральній фіксувались зобов'язання, що впливають з договорів та адміністративних розпоряджень (кошторисні асигнування) [5, с. 23-24].

Таблиця 1. Еволюція рахунків розрахунків*

Вчений (або країна)	Погляд
Давній Рим	Систематичний запис вівся в двох кодексах, в одному з яких наводились тільки рахунки грошових коштів і розрахунків. Кодекс, який вів кредитор, звірявся з тим, що записував боржник. В кодексі не повинно було бути виправлень раніше зроблених записів. [5, с. 43]. Велась книга термінових зобов'язань. В неї, на думку М. Фогта, записувались видані у позику суми, зазначався термін їх одержання назад і відмічалась сума інтересів, що стягувались з позичальника. Деякі автори, напр. В. Кампі, вважають, що термінова книга зобов'язань представляла собою паралельну книгу до ресконтро, оскільки в терміновій книзі зобов'язань був рахунок для кожного дебітора і кредитора [5, с. 184]
А.М. Вольф (1854-1920)	Вченому належить своєрідна класифікація цінностей, яка потім стала обов'язковою для представників петербурзької школи: 1) цінності речові, 2) гроші і 3) цінності умовні. У зв'язку з цим виділяють три групи рахунків: майна, послуг, рахунків (особисті) [5, с. 209]
Д. Манчіні (XIV ст.)	Поділив всі рахунки на живі (розрахунків з фізичними особами) і мертві (матеріальних і грошових цінностей). З нею виникло дві теорії – юридична та економічна [5, с. 70]
Л. Флорі (XVII ст.)	Всі рахунки класифікував на чотири групи: капіталу, номінальні рахунки, торгові рахунки і рахунки розрахунків
Дієго дель Кастило (1522)	Кожен факт господарського життя трактував як борговий. Предметом обліку, з точки зору вченого, є договори. За рахунками він побачив агентів – людей, адміністраторів (фізичних осіб) або контрагентів (фізичних і юридичних осіб, сторонніх для даного підприємства). Мета обліку полягала у відображенні юридичних прав і вимог учасників договорів [5, с. 79]
С. Ван Стевін (1607)	Мікрооблік повинен надати дані про: наявність грошей в касі, стан розрахунків з підзвітними особами і матеріально-відповідальними особами, стан розрахунків з дебіторами і кредиторами, результати операцій з придбання і продажу кожного товару [5, с. 85]
Пієтро Паоло Скалі (1755)	Поділив рахунки на три групи: власні, майнові, і кореспондентів (дебіторів і кредиторів)
Жак Саварі (1675-1755)	Зазначає, що достатньо вести три книги: журнал, продажну і касову. Також він пропонує вести ділову книгу (пам'ятну) для запису всіх боргів, “щоб купець міг завжди мати перед собою суму своїх боргів і завдяки цьому утриматись від значних закупівель товару” [5, с. 85]
Гомберг Л.І. (1895)	Рахунки класифікував в трьох розрізах: 1) за властивостями рахунків (зовнішні, внутрішні, причому до зовнішніх відносяться рахунки, що враховують дебіторську і кредиторську заборгованість, а до внутрішніх – рахунки власних засобів); 2) за властивостями оборотів (рахунки складових частин майна і рахунки чистого майна, останні розподіляються на рахунки результатні і рахунки капіталу); 3) за властивостями юридичних відносин (рахунки кореспондентів, агентів та власника)
М. де ла Порт (кін. XVII-XVIII ст.)	Найбільшою заслугою є класифікація рахунків на три групи: а) рахунки власника (капіталу, збитків і прибутків, витрат, комісії, страхування); б) рахунки власності (каси, товарів, векселів, рухомої і нерухомої власності, акцій, тощо); в) рахунки кореспондентів (простий контокорент, лоро і ностро, часткові операції, тощо). Такий поділ рахунків дозволяє сформулювати постулат де ла Порта: різниця сальдо рахунків майна і власника завжди дорівнює різниці сальдо рахунків кореспондентів (розрахунків). Рахунками кореспондентів є рахунки розрахунків, що показують дебіторську і кредиторську заборгованість. [5, с. 97]. Тут ми бачимо першу назву рахунків кредиторів і дебіторів – рахунки розрахунків
А. Коррон (1754)	Всі приватні рахунки (кореспондентів) поділяв на мої (дебітори) і його – їх (кредитори) [6, с. 97]
Августин Шибє і Карл Одерман	Представники юридичного напрямку. Поділяли рахунки на матеріальні (актив без дебіторів) та вимог, які в свою чергу, були поділені на рахунки розрахункових відносин (особові), боргових документів та капіталу [5, с. 168]

*Джерело: [5, с. 379-380]

Доречно відмітити, що рахунок контокоренту (різних осіб і установ) став першим змішаним активно-пасивним рахунком. Переваги наводились наступні: рахунок цей повинен контролювати ресконтро (книгу розрахунків), в якому опиняються рахунки і дебіторів, і кредиторів. В 20-х рр. ХХ ст. бухгалтерська практика прийшла до поділу рахунку контокоренту на окремі активні (дебіторів) і пасивні (кредиторів) рахунки, які згодом також розпались на ряд рахунків; а також до необхідності відображати в балансі два сальдо (одне – активне, друге – пасивне). Основою для такого поділу стали: різна терміновість вимог і зобов'язань; характер розрахунку; характер операцій, що велись з кореспондентами.

Історія поняття зобов'язання як бухгалтерської категорії має тісний зв'язок із загальнотеоретичною правовою категорією зобов'язання. Розглянемо еволюцію категорії зобов'язання, та її історичний розвиток рис. 1.

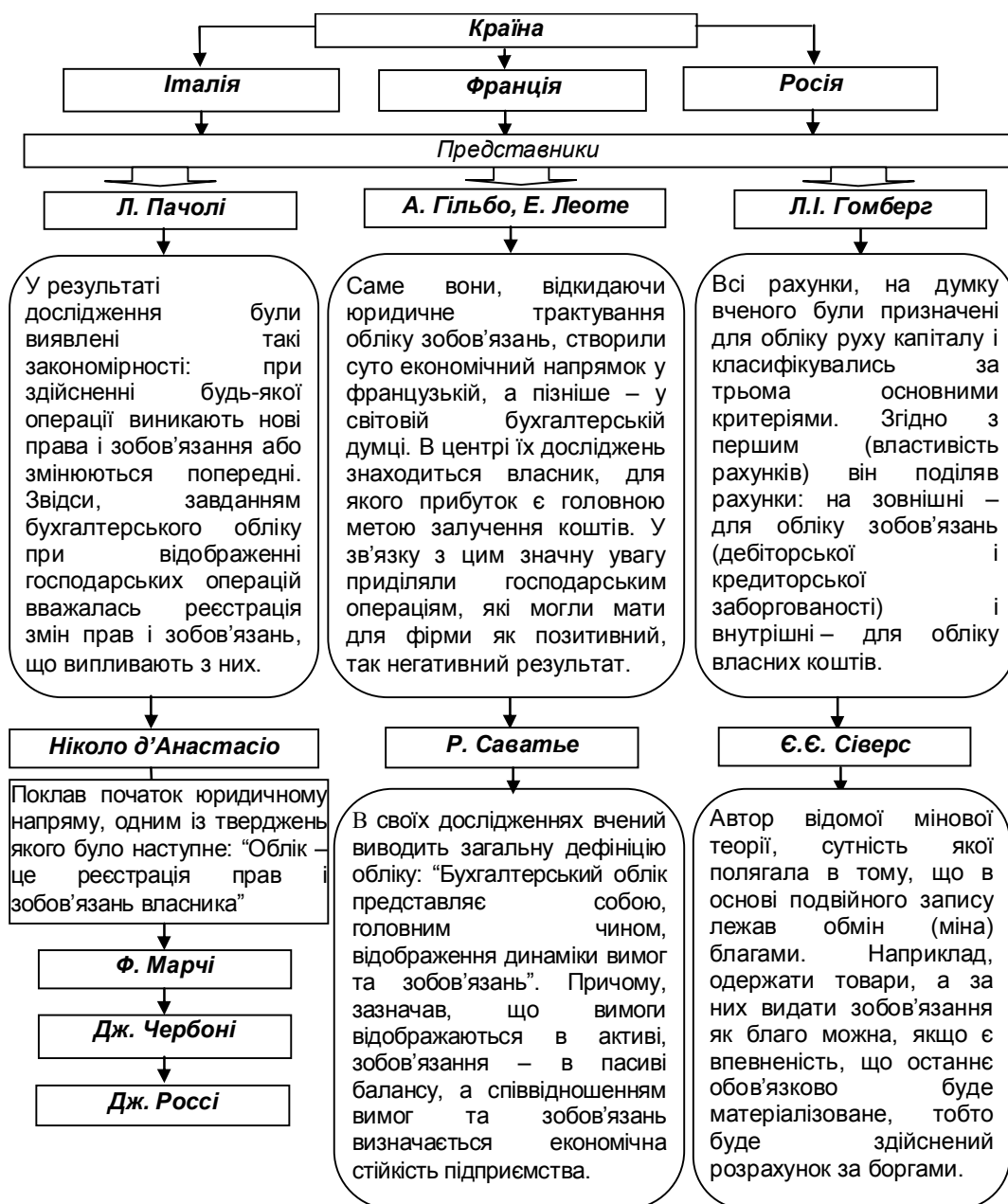

Рис. 1. Еволюція категорії зобов'язання

Формування зобов'язання як правової категорії відбувалось протягом тривалого часу. Й. Покровський Й. у зв'язку з цим писав : “Поняття зобов'язання пройшло в історії тривалу та складну еволюцію, і в даний час воно далеко не те, чим було на початку свого існування”. Витоки ж його лежать саме в деліктах, а не в договорі, який як самостійне джерело зобов'язань з'явився дещо пізніше. [3, с. 38].

Найбільший вплив на формування сучасної системи зобов'язального права України справило римське право, одним із досягнень якого, зокрема стала класифікація зобов'язань. Агарков М. вказував, що Інституції Юстиніана, визначивши поняття зобов'язання і розподіливши зобов'язання на цивільні та преторські, вказують в якості іншої класифікації на чотири види: зобов'язання із договорів, мовби із договорів, із делікта і мовби із делікта. Він також вказував, що класифікація зобов'язань мала службове значення, була необхідна лише як відомчий порядок вкладення зобов'язувального права, переважно з навчальними цілями, і давала змогу висунути на перше місце як основний вид договірні зобов'язання, а потім – делікти.

Зобов'язальні відносини виникають із різних джерел. Багато з них установлюються самим законом – *obligatio ex lege* (наприклад, обов'язок батьків і дітей давати один одному зміст, так називані елементи); більшість, однак, є результатом приватних дій, причому ці дії будуть або правопорушеннями, деліктами (крадіжка, знищення або ушкодження чужої речі й т.д.). Ці останні (юридичні акти) є основним чинником цивільно-правового життя, коштами для здійснення тієї індивідуальної автономії, що служить принциповим припущенням самого цивільного права.

В римському приватному праві, здобутки якого було покладено в основу цивільного права, під зобов'язаннями розумілися “правові ланцюги, що змушують нас виконувати щось відповідно до законів нашої держави”. [2, с. 48]. Тобто вже тоді було зрозумілим, що зобов'язання встановлює певний правовий зв'язок між його учасниками, в силу якого у останніх виникають певні права та обов'язки. Саме тому, визначаючи сутність зобов'язання, римські юристи говорили, що вона полягає не в тому, щоб зробити нашим якийсь тілесний предмет, а щоб пов'язати іншого таким чином, щоб він нам що-небудь дав, зробив або надав. Отже, зміст та мета зобов'язання цілком відповідали вимогам суспільно-економічного ладу, що існував у той період у стародавньому Римі.

Розвиток суспільства та поява нових форм господарювання не могли не позначитись на розумінні та змісті зобов'язання як однієї із форм суспільних відносин. Так, одним із правознавців ХІХ ст. – В. Голевінським у праці “Про походження та поділ зобов'язань” зобов'язання було визначено наступним чином: зобов'язання є юридичним відношенням між двома чи більше особами, в силу якого для однієї з цих осіб виникає юридична необхідність що-небудь дати, зробити чи не зробити на користь іншої особи”. При цьому він виділив три необхідні чинники, без яких зобов'язання як таке є неможливим: особу, на користь якої що-небудь має бути надано, зроблено чи не зроблено, іменовану як віритель; особу, яка повинна щось надати, зробити чи не зробити – боржника; надання (речі), здійснення або нездійснення (чогось) як предмет зобов'язального відношення, який можна визначати одним словом – задоволення, тобто виконання боржником і досягнення вірителем того, до чого схилилося зобов'язання [2, с. 49]. Як бачимо, наведене

визначення зобов'язання характеризує його як односторонній юридичний зв'язок, що виникає між його учасниками, оскільки автор акцентує увагу виключно на праві кредитора одержати виконання та обов'язку боржника задовольнити право кредитора. В той же час така пасивна поведінка кредитора не відповідає дійсній природі зобов'язання, оскільки з метою задоволення та захисту свого права він наділений ще й можливістю вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Незважаючи на те, що зобов'язання було предметом вивчення багатьох вчених-правознавців, на думку О. Іоффе, першим серед інших ґрунтовним дослідженням стала опублікована у 1940 р. праця М. Агаркова "Зобов'язання за радянським цивільним правом". Не відходячи від легального визначення поняття зобов'язання, закріпленого в Цивільному кодексі 1922 р., автор здійснює його аналіз крізь призму розробленого ним же вчення про правовідносини, а також визначає юридичні підстави виникнення зобов'язання.

Подальший свій розвиток вчення про зобов'язання дістало в монографічному дослідженні І. Новицького та Л. Лунца "Загальне вчення про зобов'язання", яке з'явилося у 1950 р. Головною цінністю цієї праці була постановка проблеми суб'єкта зобов'язань, забезпечення зобов'язань, їх виконання та відповідальності за невиконання. А це, як зазначає О. Іоффе, стало поштовхом для подальших спроб удосконалити традиційне розуміння поняття зобов'язання, яке ґрунтувалось би на нових юридичних ознаках чи наявності таких економічних моментів, які б визначали суть цих ознак.

Загалом потрібно відмітити, що більшість авторів, які досліджували поняття та природу зобов'язання, робили висновок, що останнє ґрунтується на економічних відносинах, опосередковує їх, і жодною мірою не є технікою організації господарсько-виробничої діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Декілька століть бухгалтери багатьох країн обліковували розрахунки з дебіторами, оскільки вважали за необхідне стягнути з них борги. Вони вважали, що кредитори повинні піклуватись самі про докази своїх боргів. Таким чином, облік розрахунків був "однобоким", дебіторська заборгованість відображалась, а кредиторська – ні. Спочатку для обліку розрахунків (контокоренту) використовувався змішаний активно-пасивний рахунок. В 20-х рр. ХХ ст. бухгалтерська практика прийшла до поділу рахунку контокоренту на окремі активні (дебіторів) і пасивні (кредиторів) рахунки, які згодом також розпались ще на ряд рахунків.

Протягом XV – ХХ ст. сформувались два окремі наукові напрями в бухгалтерському обліку: економічний та юридичний. Якщо юридичне трактування зобов'язань зародилось ще в XVIII столітті, то економічне їх розуміння відноситься до кінця XIX століття. Основні положення юридичного напрямку були викладені у "Трактаті про рахунки і записи" Луки Пачолі. Представниками юридичного напрямку також були Ніколо д'Анастасіо, Ф. Марчі, Джузеппе Червоні, Джузеппе Россі (Італія); Рене Саватьє (Франція). Вони вбачали зміст бухгалтерської науки в зміні прав та зобов'язань осіб, що беруть участь в господарському процесі. Представниками економічного напрямку (Франческо Вілла, Шарль Пангло) вважали, що облік фіксує зміни в стані цінностей, рух речей, а динаміка зобов'язань – це лише незначний наслідок господарського процесу.

На різних етапах розвитку бухгалтерської думки існували різні підходи, щодо трактування поняття зобов'язання, проте на підставі розглянутого матеріалу можна стверджувати, що права та зобов'язання, що впливають з відносин власності чи зобов'язального права, є об'єктами бухгалтерського обліку і складають його вагомий аспект.

Проблеми відповідності трактувань поняття зобов'язання в бухгалтерському обліку та праві розглядаються і в сучасних публікаціях. Вчені розглядають суперечливі питання, адже складність поєднання бухгалтерського обліку і юридичного оформлення полягає не лише в різниці їх завдань, а й в різному трактуванні категорій, якими вони оперують.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухгалтерський облік: історичний аспект. Результати дисертаційних досліджень Житомирської наукової бухгалтерської школи: [Монографія] – Житомир: ЖДТУ, 2006. – 620 с.
2. Коломієць Н. Становлення господарського зобов'язання як правової категорії / Н. Коломієць // Право України, 2006. - № 4, С. 48, 49
3. Новицкий И.Б. Римское право / И.Б. Новицкий – [Изд. 6-е, стереотипное] – М.: 1997. – 245 с.
4. Соколов Я.В. История бухгалтерского учета: [Учебник] / Я.В. Соколов, В.Я. Соколов – М.: Финансы и статистика, 2004. – 272 с.
5. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней: [учебное пособие для вузов]. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.
6. Бетге Йорг Балансоведе / прим. Й. Бетге; пер. с нем. / Научный редактор В.Д. Оводворский; вступление А.С. Бакаева В.А. Верховя. – М.: Изд-во “Бухгалтерский учет”, 2000. – 454 с.